

מפגשים עם האחר – מפגש עם עצמך מאת: אוקי מרושק-קלארמן¹

תכנית "מפגשים" של מדרשת אדם היא חלק מסדרת תכניות חינוכיות, שמטרתן לקדם אצל המתחנכים את ההכרה בזכות השווה לחירות של כל אדם. היחידים בקבוצה מתמודדים עם מתן הזכות השווה לחבריהם לפעול כחלק מקבוצה ולפעול כפרטים. הם אמורים ללמוד להיות חופשיים מקבוצתם וחופשיים להשתייך אליה על בסיס של שוויון בין היחידים ובין הקבוצות. המפגש בין קבוצות מקוטבות באוכלוסייה (יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, עולים וותיקים) יכול לסייע להשגת המטרה האמורה, אך הוא גם יכול להיות לה למכשול. במאמר זה ננסה לשרטט בקווים כלליים את הדרך לקיום המפגש כך שיקדם את ההכרה בזכות השווה לחירות.

המפגש בין קבוצות מקוטבות מעורר כמה תהליכים, שאינם מתקיימים בהכרח במפגש בין יחידים או בין קבוצות הומוגניות. התהליכים האלה אמנם עלולים להסתיים בקטיעת המפגש ובהגברת העוינות בין הצדדים, אך הם גם עשויים להגביר מודעות לדברים המתרחשים, לאפשר את עיבודם וחשוב מכול – לשמש חומר לשינוי האינטראקציה המתרחשת בחדר המפגש לאינטראקציה שמקדמת את ההכרה בזכות השווה לחירות. במילים אחרות, תהליכי הקיטוב בחדר יכולים להיות חומר להמרה של קונפליקט בדילמה, והם גם יכולים לשמש חומרי גלם ליצירתם של פתרונות לסכסוכים שבין הקבוצות הנפגשות.

המפגש המקוטב כמעורר תהליכים

השונות בין היחידים המשתייכים לקבוצות המקוטבות במפגש נתפסת כגורם ידוע ומוגדר. מאחר שהשונות הזאת היא לעתים אחד הגורמים למחלוקת בין קבוצות, התהליך מזמן בפרק זמן קצר יחסית התנהגויות לא-סובלניות וקושי לקבל את הזולת. ההתנהגות הלא-סובלנית בקבוצה, שהיא על-פי-רוב התנהגות גלויה, מאפשרת את עצם המודעות אליה ואת עיבודה. ועם זאת היא גם יכולה בתנאים מסוימים להיות הסיבה ל"פיצוץ" המפגש ולאכזבה של המשתתפים, שבדרך כלל מצפים שהמפגש יתרום לשיפור היחסים ביניהם.

המפגש בין קבוצות מקוטבות בדרך כלל מעורר אצל חברי הקבוצות מגמות לאחידות דעים בתוך הקבוצות. הלחץ הקבוצתי, המופעל על החברים בכל קבוצה להעמיד חזית מאוחדת כנגד הקבוצה העומדת מולה – רב. התהליך הזה מונע בדרך כלל בעד היחידים לממש את חירותם בקבוצתם ולבטא בה את שונותם. מגמה זו, כמו המגמה לאי-סובלנות בתגובה לשונות, יכולה להיות מטופלת בקבוצות מפגש מקוטבות ביתר קלות מאשר בקבוצות הומוגניות, שבהן הלחץ הקבוצתי נוטה להיות סמוי ופחות נראה לעין. ושוב, בדומה לתהליך הקודם, הדיכוי הפנימי

¹ בתוך כתב העת: כל אדם, גיליון מס' 20: מפגשים יהודים-ערבים, פברואר 1997. הוצאת מדרשת אדם.

בקבוצת ההשתייכות, הנובע מן הקונפליקט עם הקבוצה החיצונית, גם עלול לפגוע ברצונם של חברי הקבוצות להשתתף במפגש, שכן המצב שבו תהליך השחרור שלהם כחברים בקבוצה גורם לדיכויים בפרטים הוא מצב מבלבל ומתסכל.

מאחר שהמפגש בין קבוצות מקוטבות הוא על-פי-רוב מפגש בין קבוצות שזכויותיהן אינן שוות, התהליך בחדר המפגש הוא תהליך של מאבק על השבת הזכויות. התהליכים העיקריים הנגזרים מן המאבק הזה הם תהליכים של האשמה מצד אחד ושל הצטדקות מן הצד השני. גם באשר לתהליכים אלה - חשיפתם בקבוצת המפגש המקוטבת קלה יותר מאשר בקבוצה הומוגנית, ולעומת זאת התהליכים גם יכולים להיות בבחינת גורמים לעוינות הולכת וגוברת בין חברי הקבוצות. הדבר בולט ביתר שאת כאשר הנפגשים הם ילדים ובני נוער, שאינם אשמים באי-השוויון הקיים, ומנסים ליצור אצלם תחושה של אחריות למצב.

במפגש בין קבוצות מקוטבות נוצרת פעמים רבות תחושה של אי-יכולת להבין את התהליכים ולהבחין בין עמדות לעובדות. הבנת המצב והתהליכים קשה, הן בשל בעיות תקשורת ראשוניות (בגלל השימוש בשפות שונות ובגלל האסוציאציות התרבותיות השונות) והן בשל תהליך ההשלכה של רגשות ומחשבות על חברי הקבוצה שמנגד וייחוסן להם (דעות קדומות).

התהליכים הללו הם תהליכים שליליים בעיקרם, שהמנחה אמור וצריך לשנותם, ואולם במפגש מתרחשים גם תהליכים חיוביים מודגשים, שבקבוצות הומוגניות אינם מתרחשים בצורה כה מובהקת. כשהדברים אמורים במפגש בין קבוצות שונות מומחש וברור לעין כמה אשר להרוויח משיתוף פעולה וכמה אפשר להיפגע מהיעדרו. כשמדובר בפגישות בין קבוצות הומוגניות הדברים אינם כה בהירים.

במפגש בין קבוצות מקוטבות נוצרת קבוצה שלישית - זו הכוללת את שתי הקבוצות גם יחד. הקבוצה הזאת יכולה להעניק לחבריה את הכוח ואת התמיכה ליצור פתרונות חדשים לבעיות הקיימות (פתרונות שאינם מוצעים בידי חבריהם שמחוץ לחדר). חברי הקבוצה, שיעברו יחד תהליך של שינוי, יוכלו לסייע זה לזה להתמודד עם הקשיים המצפים להם בקבוצות המוצא שלהם, לכשישובו אליהן. הכוח הזה שנותנת הקבוצה איננו מתקיים, כאשר מנסים לשכנע יחידים לשנות את עמדתם החברתית, שכן היחידים חוזרים להתמודד עם קבוצות המוצא שלהם ללא גיבוי. הקבוצה המשולבת, המכילה את שתי הקבוצות, חשובה לתהליך פתרון הבעיות, שכן אפשר לברר בה מהן עמדות כל החברים באשר לשינויים ולפתרונות המוצעים. קבוצה חד-לאומית, או קבוצה הומוגנית, המתדיינת בסוגיות הנוגעות לסכסוך מסוים, בהיעדרם של חברי קבוצות שקשורות לסכסוך איננה יכולה להיות בטוחה שהפתרונות שאותם היא מציעה יהיו מקובלים על הצד, או על הצדדים, שמנגד. בקבוצת מפגש מקוטבת אפשר לבחון את ההצעות החדשות לפתרון הבעיות.

על דבר התרחשותם של התהליכים האלה בקבוצות מפגש מקוטבות שוררת הסכמה רחבה בקרב אנשי המקצוע שמקיימים מפגשים. המחלוקת היא בשאלה, כיצד להתייחס אליהם בקבוצת המפגש. בין ההצעות הקיימות (על רבות מהן תוכלו לקרוא בגיליון זה) אפשר לפגוש בשני כיוונים עיקריים:

הכיוון האחד - מאחר שהקונפליקט בין הקבוצות גורם להאשמות הדדיות ולהצטדקות יש להימנע מן העיסוק בו בעת המפגש ולהתמקד בנושאים שחברי הקבוצות מוצאים בהם עניין משותף ואינם חלוקים בהם (כדאי להפגיש אנשים בעלי רקע מקצועי משותף, כדאי להפגיש ילדים ובני נוער בעלי תחביבים משותפים וכדומה). ואולם נראה כי גם אם מפגש אינו דן

בסכסוך בין הקבוצות הנפגשות, הסכסוך עומד ברקע, והמשתתפים רואים בהתעלמות ממנו טיוח של הבעיות האמיתיות.

והכיוון השני – מכיוון שהמפגש בנושאים שאינם שנויים במחלוקת מתסכל לעתים, יש מי שמציעים לקיים מפגש שבו יידונו בעיקר התהליכים העוברים על הנפגשים. מפגשים אלה מטרתם ליצור אצל המשתתפים מודעות לתהליכים העוברים עליהם בשעה שהם פוגשים בקבוצה שאיתה הם נמצאים במחלוקת. ההנחה העומדת בבסיס המפגשים מהסוג הזה היא, שמודעות כזאת תשפר את היחסים. הנחה זו בהחלט דורשת בדיקה.

בין שתי הגישות האמורות ישנן גישות ביניים. יש המציעים ללמוד יחד מהם התהליכים המתרחשים בקבוצות מפגש ואחר כך לפנות לפעילות משותפת בנושאים אחרים.

שלוש פנים להתייחסות

במדרשת אדם נעשה ניסיון לקיים מפגשים בין קבוצות מקוטבות, שבהם מתייחסים לשלושה היבטים שונים:

א. התהליך הקבוצתי – התהליכים העוברים על כל קבוצת מפגש מקוטבת (שפורטו למעלה בקצרה).

ב. התהליך החינוכי בסדנאות מדרשת אדם – תהליך שבשלב הראשון מטרתו לעשות את היחידים בקבוצה ואת חברי הקבוצה לאופוזיציה של עצמם, ובדרך זו ליצור אצלם הבנה וקבלה של עמדת מי שנחשבים יריביהם (תהליך המרה של קונפליקט בדילמה). ובשלב השני מטרת התהליך לעשות את חברי הקבוצות לשותפים בחיפוש אחר פתרונות שיענו על הצרכים המשותפים של החברים בקבוצתם ושל החברים בקבוצה אחרת. במילים אחרות מדובר בתהליך שיעשה את הקבוצות הנפגשות לקבוצה המכבדת את הצרכים האישיים והקהילתיים של חבריה.

ג. התוכן הנלמד – עקרונות הדמוקרטיה הבסיסיים ושיטות לפתרון סכסוכים.

השילוב בין שלושת ההיבטים האלה נעשה על בסיס כמה הנחות יסוד על אודות המשתתפים במפגש. בקביעות שמעלות ההנחות הללו יש לנהוג בזהירות, שכן הן עלולות להתברר כהכללות כוללניות מדי, ועם זאת אנו מביאים בחשבון ביחס למשתתפי המפגש המקוטב את האפשרויות האלה:

⇐ החברים בקבוצה החזקה בחדר אינם בעלי מוטיבציה גבוהה לוותר על עמדת הכוח שלהם, בוודאי כשמדובר ביחסים מחוץ לחדר המפגש, ולעתים גם כשהדברים אמורים ביחסים בתוך החדר. ועם זאת מחברותם קבוצה החזקה לא נובעת בהכרח השקפה אנטי-שוויונית. ייתכן שבסוגיות הנוגעות לנושאים הקשורים בסכסוך הם בעלי עמדה אנטי-שוויונית, ואילו בסוגיות אחרות הם מצדדים בשוויון וייתכן גם שהם מחליפים את עמדתם ביחס לשוויון בקשר לסכסוך הנדון – תלוי בהקשר ובמקומם שלהם בסיטואציה נתונה.

⇐ החברים בקבוצה החלשה בחדר רגישים לסוגיית השוויון, משום שהוא חסר להם ואולם מחברותם בקבוצה החלשה לא נגזר בהכרח שהם בעד שוויון. לעתים הם מבקשים להגן על זכויותיהם שלהם, אך אינם מעוניינים במתן זכויות שוות לכל הקבוצות האחרות.

ננסה עתה לראות, כיצד אפשר לשלב את שלושת ההיבטים שצוינו למעלה. נדגים את הדברים באמצעות דיון בסוגיית השוויון בקבוצת המפגש, על רקע הנחות היסוד שהנחנו.

בקבוצת המפגש העוסקת בנושא השוויון ידונו המשתתפים בצוותא בשאלות הקשורות לזכויותיהם השוות כפרטים, כבני לאום מסוים וכחברים בקהילות שונות. בדרך כלל הם יתבקשו לחשוב ולהחליט, כיצד היו נוהגים במצבים שונים, שבם אי השוויון ברור ונראה לעין. חשוב להצביע על כך שהמשתתפים מביעים דעות שונות אלה מאלה, ויש שהם גם נוהגים שלא בהתאמה לעמדותיהם. אם בודקים את התנהגותם בכל פעם ביחס לקבוצה אחרת בחדר מתברר שהיא משתנה במעבר מקבוצה לקבוצה.

כך, למשל, המנחה יכול להעלות לדיון את השאלה הפוליטית, האם העברית צריכה להיות השפה הרשמית בישראל, או אולי במעמד הזה צריכות לשמש העברית והערבית גם יחד. המשתתפים יביעו עמדות שונות בנושא, שוויוניות יותר ושוויוניות פחות, ואופן התנהגותם בחדר לא תמיד יתאם את העמדה שהביעו. הם יכולים, לדוגמה, לצדד במעמד שווה לשתי השפות במדינה, ולעומת זאת לתבוע דומיננטיות של אחת השפות בחדר. המנחה יפגיש את המשתתפים עם השונות בין עמדתם להתנהגותם, כדי שייעשו אופוזיציה לעצמם ויבינו את מורכבות הנושא, לא מתוך האשמה של הזולת אלא מתוך התמודדות פנימית.

חדר המפגש מאפשר למנחה גם לבחון את הדרכים השונות, שבהן המשתתפים מתנהגים, ביחס למקומם בכל אחת מן הקבוצות המשתתפות. כך, למשל, תלמיד יהודי יכול לצדד במתן מעמד שווה לעברית ולערבית ברמה הפוליטית, וגם לתבוע שוויון בין השפות בחדר, ואילו בירור יותר מעמיק של הסוגיה באשר ליחסים בין הפרטים בחדר יעלה כי הנטייה להתייחס לסוגיה ברמה הקבוצתית גרמה להתעלמות מוחלטת ממיעוט של עולים דוברי רוסית בין התלמידים, ואלה ממילא גם לא זכו ליחס שוויוני. במצב כזה יש לשוב ולבחון את היחס האמביוולנטי של החברים בחדר אל מושג השוויון, ולהצביע על הקושי הכרוך ביישום המושג הזה ועל הבעייתיות של כל בחינה שלו שמתמקדת בזווית ראייה של סכסוך מסוים בלבד. ועם זאת ברור שגם ההתייחסות לנושא מזווית הראייה של הסכסוך קידמה את הקבוצה לפתרון מעט יותר שוויוני מזה שהתקיים קודם לכן. המפגש בין הקבוצות ההטרוגניות תהיה בגדר מקדם של מורכבותו ובשל היכולת לבחון נושא מסוים מזוויות רבות ומגוונות.

במפגש המתואר פועלים שני תהליכים ברמות שונות. ברמה האחת של התהליך החינוכי המנחה עושה שימוש בהתנהגויות השוויוניות ולא-שוויוניות בחדר כדי לשקף את האמביוולנטיות של המשתתפים ביחס לעיקרון הנדון. הוא איננו יוצר שוויון בחדר, מכיוון שהוא זקוק לתופעות הלא-שוויוניות לצורך התהליך החינוכי. ואולם ברמה האחרת המנחה חייב שלא לנהוג איפה ואיפה ולתת הזדמנות ביטוי לכל המשתתפים כדי שתהליך הלמידה יהיה אפקטיבי. המנחה יהיה רגיש לתהליכים המתרחשים בקבוצה במטרה לקדם שתי מגמות שהן לעתים סותרות. הוא יעשה מאמץ לקיים יחסים שוויוניים בחדר כאשר הקבוצה מעבדת יחד את החומר הנלמד והנדון, והוא יאפשר קיומו של אי שוויון בחדר, כאשר ירצה ליצור מודעות לחוויית אי השוויון כדי לקדם מוטיבציות ליצירת שוויון. הטיפול המשולב של המנחה במגמות המנוגדות בא לאשר המרה של קונפליקט לדילמה ומעבר לפתרון קבוצתי משותף של הבעיות.

הבירור בחדר נעשה במטרה לאפשר לכל המשתתפים לבדוק, אם הם בעד רעיון השוויון רק כאשר מדובר בביטול הקיפוח שלהם, או שהרעיון הזה מעניין אותם גם כאשר מדובר בזכויותיהם של אחרים. נפרט, אם כן, את הדרך שבה ייעשה הטיפול בתהליך הקבוצתי ובתהליך החינוכי:

שוויון בתהליך הקבוצתי

היחס המתקיים בין הקבוצות המרכיבות את קבוצת המפגש ללא התערבות המנחים הוא בדרך כלל יחס לא שוויוני. לאחת מהקבוצות יש על פי רוב יתרון בחיים מחוץ לחדר המפגש ולעתים יתרון זה קיים גם בחדר. כך למשל במפגש בין תלמידים יהודים ותלמידים ערבים מחוץ לכיתה שורר אי שוויון בין הקבוצות וכך גם בעת המפגש בכיתה. שפת המפגש היא בדרך כלל עברית (כמו השפה הרשמית במדינת ישראל) והתלמידים הערבים אינם שולטים בה, כפי ששולטים בה התלמידים היהודים.

הנטייה של העוסקים בנושא המפגשים היא לנסות וליצור בחדר מצב של שוויון בין הקבוצות. המנחים מנסים להיות רגישים לממדי אי השוויון הנתונים בחדר ולהתגבר עליו באמצעים שונים. השוויון שאותו מנסים ליצור מתייחס בעיקר לביטול האפליה הקיימת בין המשתתפים מזווית הראייה של הקונפליקט הידוע בין חברי הקבוצות. במינוח מקצועי מכנים אנשי המקצוע את המהלך "יצירת סימטריה בין הקבוצות"² מטרת הסימטריה היא גם להדגים את האפשרות ליצור במציאות של הסדנה שוויון, שאיננו מוכר למשתתפים, וגם לקדם את תחושת הנוחות, השייכות והפתיחות שלהם. ראוי בהקשר זה לתת את הדעת לכמה בעיות אפשריות:

הקפדה על הסימטריה רק מזווית הראייה של הסכסוך יכולה ליצור מצב, שבו אי השוויון בחדר בתחומים אחרים, שאינם קשורים בהכרח ליחסי יהודים ערבים, לא יטופל, ואלה שאינם זוכים בשוויון בגלל ההתייחסות אל המציאות הכיתתית רק מזווית הראייה של הסכסוך יחשו שלא בנוח. תחושת אי הנוחות הזו עלולה להיות מתורגמת לאינטראקציה לא שוויונית בנושאים נידונים.

כך, למשל, אם תלמיד עולה לא יחוש בנוח בקבוצת מפגש בין יהודים לערבים, משום שירגיש שייך לקבוצה אחרת, ייתכן שיתרגם את תחושת אי הנוחות שלו לעוינות כלפי הקבוצה הערבית. דוגמה נוספת יכול לספק מפגש בין ישראלים לפלסטינים, שבו הפלסטינים אזרחי ישראל יחשו שאינם שייכים אף לא לאחת מן הקבוצות בחדר המפגש. במצב כזה הם עלולים לתרגם את תסכולם למעשים בחדר. חשוב לשים לב לדבר שיצירת שוויון בין הקבוצות עלולה פעמים רבות ליצור קיפוח מסוג חדש בין הפרטים. פרטים שונים בתוך הקבוצות וחברים בתת הקבוצות יכולים להיעשות "קורבנות הסימטריה". המנחה אמור לפיכך לנסות וליצור שוויון בין המשתתפים גם כפרטים וגם כחלק מקבוצה. חשוב לתת את הדעת, שהגדרה מובהקת של הסכסוך הנדון עלולה לגרום שכל בעייתיות שתעלה תעבור רדוקציה לסכסוך.

התהליך החינוכי בסדנאות העוסקות בשוויון

אם טענו שכדי לקיים דיון פתוח ומתוך מתן כבוד הדדי בין שתי הקבוצות בחדר, יש ליצור מצב של שוויון בין החברים בקבוצה ולאפשר לכולם להשתתף השתתפות שווה ולהבין ולהשפיע במידה שווה, הרי במה שקשור לתהליך החינוכי לעתים נדרש ההפך מזה. כדי להבין את חשיבותו של השוויון נחוץ להבין (גם בדרך חווייתית) מה פירוש הדבר להיות מופלה וחסר זכויות. בדיקת המחויבות של המשתתפים לעקרון השוויון יכולה להיעשות, רק אם הם ימצאו עצמם גם בעמדה של חלשים וגם בעמדה של חזקים ויידרשו להכרעה בדבר יחסים לעיקרון. לשם כך חייב המנחה להציב את המשתתפים גם במצבים של חולשה וגם במצבים של יתרון.

² מוחמד אבו-נימר, ראה כל אדם, גיליון 19, עמ' 9.

ובמילים אחרות עליו לנצל את התהליך הלא-שוויוני בחדר כדי להציבם באחד המצבים וליצור מצב מלאכותי שבו יחוו את היפוכו.

יצירת מצב שבו יחסי הכוחות בחדר יהיו שונים מאלה של תחילת המפגש תאפשר למשתתפים ראייה של המצב מפרספקטיבה חדשה. היא יכולה לנטרל את השיח המאשים והיא יכולה גם לקדם מוטיבציה לפתרון המחלוקת הקיימת בין הקבוצות ביחס לעקרון השוויון.

נסכם אפוא ונאמר כי במפגשים במדרשת שאדם נעשה ניסיון לא רק להיות מודעים לתהליך הקבוצתי, המתרחש בכל קבוצת מפגש, אלא גם ליצור תהליך חלופי, שיבטל את הדעות הקדומות, ושישנה את יחסי ההאשמה וההצטדקות ויחליפם ביחסים של בדיקה עצמית של עמדות. הבדיקה הזאת נעשית מתוך מתן כבוד לקבוצות השונות וליחידים באמצעות יצירת שוויון בתהליך הדיון והעיבוד ויצירת מצבים של אי שוויון בתהליך החינוכי כדי שהמשתתפים יחוו את שני המצבים גם יחד ויגבשו לעצמם עמדה לגביהם. התוכן שבו עוסקים המשתתפים במפגש יוצג תמיד בזוויות נוספות על זווית הראייה של הסכסוך שבין הקבוצות וזאת כדי לבחון אם עמדת המשתתפים בנושא רלבנטית רק למצב המסוים או שהיא עמדה עקרונית.